

BERIN BAJRIĆ
(Sarajevo)

ORIJENTALNI INSTITUT U SARAJEVU KAO ČUVAR KULTURNOG PAMĆENJA – OD USTANOVE BAŠTINE DO MNEMONIČKOG SIMBOLA*

Sažetak

Orijentalni institut u Sarajevu je naučnoistraživačka institucija sa veoma dugom tradicijom arhiviranja, proučavanja i prezentiranja rukopisne građe na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, koja se posebice odnosi na Bosnu i Hercegovinu za vrijeme vladavine Osmanskog carstva. Područje njegovog djelovanja je veoma široko i kreće se od historijskih, političkih, ideoloških, religijskih, društvenih, književnih, jezičkih, pa sve do umjetničkih tema, a primarno je ograničeno na islamsku civilizaciju. Ono što se u analizi koja slijedi želi naglasiti i prezentirati jeste nastojanje da se Orijentalni institut u Sarajevu definira i situira kao *ustanova baštine* poput muzeja, arhiva i biblioteke, a samim tim i kao institucija pamćenja. Smatramo da Institut s pravom može ponijeti epitet ustanove pamćenja, jer za primarni zadatak ima, kako čuvanje, odnosno arhiviranje pisane građe na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, tako i njenu interpretaciju i prezentaciju naučnoj i široj javnosti. Na taj način Institut nesumnjivo učestvuje u čuvanju i kreiranju kulturnog pamćenja i izgradnji identiteta Bosne i Hercegovine i njenih naroda. Osim navedenog, posebna pažnja posvetit će se semantici i semiotici tragedije Orijentalnog instituta, te će se pokušati Institut pozicionirati u općoj semiosferi stradanja grada Sarajeva u agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Nastojat će se ponuditi interpretacija svekolike simbolike stradanja Orijentalnog instituta, te podcrtati važnost čuvanja sjećanja na njegovu tragediju.

Ključne riječi: kulturno pamćenje, baštinske ustanove, tragedija, semiotika, Orijentalni institut u Sarajevu.

* Ovaj rad je prezentiran na Naučnom skupu "Kulturno-historijski tokovi u Bosni od 15. do 19. stoljeća" održanom između 15-17. maja 2015. godine kojim je obilježeno 65 godina rada Orijentalnog instituta u Sarajevu.

O BAŠTINSKIM USTANOVAMA KAO INSTITUCIJAMA PAMĆENJA

Svako društvo svoj opstanak i potvrdu u kontinuumu vremena i prostora najefikasnije i najkonkretnije ostvaruje kroz razne mehanizme kulturnog i kolektivnog pamćenja.¹ Tako svaka grupa, društvo ili nacija kao zamišljena zajednica, kroz povijest intenzivno radi na pamćenju onoga što smatra garantom svoga opstanka, te potiskivanju ili zaboravu onoga što bi u budućnosti na bilo koji način moglo ugroziti ili kompromitirati njenu opstojnost ili integritet. Postoji mnoštvo strategija i mnemotehničkih mehanizama koji osiguravaju trajnost kulturnom i kolektivnom pamćenju, a jedan od najvažnijih jeste *mehanizam institucionalizacije*. Institucionalizacija podrazumijeva konkretizirano i materijalizirano skladištenje, obradu, prenošenje i prezentiranje svekolikog mnemoničkog materijala poput kulturnih artefakata, spisa, tekstova i ostalog arhivskog materijala različitog karaktera. Institucionalizirani nositelji kulturnog pamćenja mogu biti raznovrsni, od državnog autoriteta, sistema obrazovanja, masovnih medija, partije, religijskih institucija, baštinskih ustanova, pa sve do pojedinih neformalnih grupa. Ipak, od svih navedenih, baštinske ustanove nesumnjivo predstavljaju jedne od najvažnijih, ako ne i najvažnije institucije koje organizovano rade na prikupljanju, pohranjivanju, sistematizaciji i prezentaciji svih oblika kulturnomemorijske građe bitne za daljnji opstanak i razvitak društva. Arhivi, biblioteke i muzeji, koji se smatraju trima osnovnim baštinskim ustanovama, višestoljetne su društvene ustanove koje odabiru, prikupljaju, čuvaju, obrađuju i daju na korištenje raznovrsno gradivo koje ima iznimno kulturno, umjetničko, znanstveno, ekonomsko, pa i političko značenje i vrijednost za određenu zajednicu.² Ove ustanove danas se percipiraju kao tri tipa baštinskih ustanova, odnosno tri institucionalizirana oblika brige za sveukupnu baštinu čovječanstva.

U baštinske institucije bi mogli spadati i specijalizirani naučnoistraživački instituti čija se djelatnost ostvaruje u okviru društvenih i humanističkih nauka. To su u prvom redu instituti koji se bave izučavanjem historije, društva, jezika i književnosti, te kulture i identiteta jednog

¹ O kulturnom pamćenju šire vidjeti u: Jan Assman, "Kolektivno pamćenje i kulturni identitet. Problem i program", *Sophos*, broj 2, Znanstveno-istraživački inkubator, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2009, preveo sa engleskog jezika Bojan Čahtarević, 167-173.

² O baštinskim ustanovama te o njihovom međudjelovanju vidjeti: Sanja Faletar Tanacković, "Ishodišta za proučavanje međudnosa baštinskih ustanova u 20. stoljeću: počeci teorijskih promišljanja", *Libelarium*, III, 2, 2010, 183-206.

naroda. Ove institucije svaka na svoj način i u svojoj oblasti intenzivno rade na očuvanju i prezentaciji kulturnog pamćenja. Specijalizirani instituti imaju svoje vlastite arhive u kojima su pohranjeni mnogobrojni tekstovi iz prošlosti i sadašnjosti jednog društva, te opsežne naučne biblioteke. Nadalje, a što je također veoma važno, i što institute ovog karaktera uzdiže na jednak nivo ostalim baštinskim ustanovama, ako ne i na viši, jeste to što su primarni zadaci ovakvih institucija kontinuirano naučnoistraživačko proučavanje građe koja se posjeduje u arhivama i bibliotekama, te potom i javna prezentacija vlastitih dostignuća kroz publikacije kao što su godišnjaci, časopisi, knjige, posebna izdanja, prezentacije projekata, te kroz javne naučne skupove i međunarodne kongrese. Instituti također rade i na obnavljanju arhivske građe i pronalaženju izgubljenih tekstova. Karakter specijaliziranog instituta kao ustanove pamćenja vrlo se efektно može predstaviti kroz analizu osnovnih karakteristika *funkcionalnog pamćenja*. Kako to Assman navodi, funkcionalno pamćenje podiže most između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, postupa selektivno, posreduje vrijednosti na kojima se temelje identitetski profil i norme postupanja, ima specifičnog nosioca u vidu grupe, institucije ili pojedinca, a može igrati ulogu u legitimaciji i delegitimaciji vlasti.³ U specijaliziranim institutima se ostvaruju karakteristike funkcionalnog pamćenja, jer upravo instituti intenzivno rade na povezivanju prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, selektiraju građu i iz nje na osnovu naučnoistraživačkih metodologija izvode zaključke, rekonstruiraju priče koje se kriju iza tekstova, prezentiraju i posreduju vrijednosti, te svojim naučnim rezultatima učestvuju u potvrđivanju identiteta jednog društva. Nadalje, instituti mogu biti također i mjesta izgradnje i određivanja kanona. Jedna od formi organizacije kulturnog pamćenja je upravo princip kanona. Kanonizacija kao kulturološki proces usmjeren ka velikom, najvrjednijem, kategoričkom i zahtjevnom u kulturi, posreduje motivacionu strukturu usmjerenu prema istini, lijepom, dobru, pravednosti, ispravnosti, zajedništvu, ljubavi, a pod kanonom se podrazumijeva ona forma tradicije koja doseže najvišu sadržajnu obavezu i krajnju formalnu uspostavu.⁴ Instituti i ustanove slične njima svojim istraživačkim radovima i njihovom prezentacijom snažno mogu utjecati na uspostavu kanona i

³ Alaida Assman, *Duga senka prošlosti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011, 63-67. (dalje: A. Assman, *Duga senka prošlosti*).

⁴ Nirman Moranjak-Bamburać, “‘Gramatika pamćenja’ i konstitucija tekstualnog smisla (Intertekstualnost kao pamćenje kulture u teorijskoj koncepciji R. Lachmann)”, *Novi izraz*, knj. VI – br. 21, P.E.N. centar BiH, Sarajevo, 2003, 86.

društvenih vrijednosti što ne mora uvijek i nužno imati pozitivne posljedice.⁵ Zbog svega navedenog bi se, specijalizirani instituti, poput Orijentalnog instituta u Sarajevu, nesumnjivo mogli i trebali smatrati čuvarima i tumačima kulturnog pamćenja jednog društva.

ORIJENTALNI INSTITUT U SARAJEVU I NJEGOVA ULOGA PRENOSIOCA I TUMAČA KULTURNOG PAMĆENJA

Smatrajući potrebnim da se sistematski i planski sakuplja, obrađuje, izučava i publikuje arhivska i rukopisna građa na arapskom, turskom, perzijskom i bosanskom jeziku, Narodna Skupština Bosne i Hercegovine je u januaru 1950. godine donijela odluku da se u Sarajevu osnuje Orijentalni institut. Orijentalni institut u Sarajevu je javna naučnoistraživačka ustanova koja ima zadatak da prikuplja, obrađuje i publikuje rukopisnu i arhivsku građu na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, proučava ove jezike i njihove književnosti s posebnim osvrtom na stvaralaštvo Bošnjaka na ovim jezicima, te proučava historiju, kulturnu historiju i islamsku umjetnost u Bosni u doba osmanske uprave, radi na usavršavanju naučnog i stručnog kadra u oblasti orijentalne filologije, saraduje sa srodnim institucijama u zemlji i inostranstvu i objavljuje rezultate naučnoistraživačkog rada putem svojih publikacija. Treba naglasiti da je iste godine kada je osnovan Institut, utemeljena i počela sa radom Katedra za orijentalistiku⁶ na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Od tog trenutka pa sve do danas Fakultet i Institut počeli su se nadopunjavati u aktivnostima i radu na polju orijentalne filologije kod nas. Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta sa 5263 kodeksa manuskripata na arapskom, perzijskom i turskom jeziku bila je po svom bogatstvu odmah iza Gazi Husrev-begove biblioteke, što je činilo jednom od najbogatijih zbirki na Balkanu. U njenom fondu bile su zastupljene sve naučne i teološke discipline: od rukopisa Kur'ana, nauke o Kur'anu i hadisa, preko teoloških rasprava, prava, obredoslovlja, te molitvi – dova, zatim djela iz sufizma i islamske filozofije, enciklopedija, svih područja prirodno-matematičkih nauka,

⁵ Ovo podrazumijeva da institucije koje čuvaju, kreiraju i "kanoniziraju" kulturno i kolektivno pamćenje, a tako učestvuju i u kreiranju identiteta, te u određenoj mjeri i javnog mnijenja, ukoliko su povezane sa aktuelnom vlašću, od koje dobivaju direktive, mogu u procesu prezentacije i kanonizacije kulturnog pamćenja svjesno prilagođavati određene historijske fakte, što u konačnici ideologizira samo pamćenje i postepeno ga pretvara u mit. Nerijetko, upravo iz nacionalne mitologije kreirane i njegovane u dugom vremenskom periodu i proizlaze određena nerazumijevanja među narodima koja mogu, a na našim prostorima i jesu, prerasla u strahovite sukobe.

⁶ Danas Katedra za orijentalnu filologiju.

zatim okultizma, historije, geografije, politike, do prijepisa gramatičkih i leksikografskih djela za potrebe školovanja učenika nižih i viših razreda. S druge strane, tu su bila čuvana djela iz oblasti lijepe književnosti, od divana perzijskih klasika, osmanskih i domaćih pjesnika do pojedinačnih pjesama ili samo stihova, proznih dijela, poslovice i drugog književnog sadržaja, te rukopisa iz područja epistolografije i medžmua kao zbornika raznovrsnog sadržaja. Potrebno je naglasiti da se u Rukopisnoj zbirci Orientalnog instituta čuvao i najstariji rukopis na arapskom jeziku, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i na području bivše Jugoslavije. Riječ je o rukopisu iz šerijatskog prava čiji je prijepis završen, kako je to u rukopisu navedeno, 9 zulhidždžeta 413, odnosno 5. marta 1023. godine. Sa gledišta istraživanja historijske, kulturne i književne baštine Bosne i Hercegovine, posebnu vrijednost predstavljala su djela domaćih autora, među kojima se čuvalo i više autografa. Tu su bila zastupljena djela Mustafe Ejubovića poznatog kao Šejh Jujo, Hasana Kafije Pruščaka, Muhameda Musića Allameka, Hasana Kaimije, Sabita Užičanina, Mehmeda Mejlije, Omera Novljanina, Fadil-paše Šerifovića, Saliha Sidkija Husejnovića Muvekkita i drugih. Osim književnih tekstova postoji mnoštvo historijski veoma bitnih prvorazrednih pisanih spomenika poput deftera, sidžila i različitih pojedinačnih dokumenata preostalih iz perioda osmanske vlasti, a koji predstavljaju važne temelje za razumijevanje i objektivnu prezentaciju prošlosti BiH i regiona. Krucijalna uloga ovih dokumenata ogleda se u činjenici da oni istraživačima nude nepatvorene podatke na osnovu kojih se detaljno mogu analizirati i rekonstruirati događaji i fenomeni koji su nesumnjivo učestvovali u izgradnji kulturnog identiteta i mentaliteta naroda Bosne i Hercegovine i regiona.⁷ Kao što se da vidjeti iz predočenog, Orientalni institut u Sarajevu vrlo je specifična institucija. Ovaj institut je u isto vrijeme i općeg i posebnog karaktera, općeg utoliko što je područje njegovog djelovanja veoma široko i kreće se od historijskih, političkih, ideoloških, religijskih, društvenih, književnih, jezičkih pa sve do umjetničkih tema, dok je posebnog karaktera utoliko što je primarno ograničen na islamsku civilizaciju, a ne na neku drugu, iako je u proučavanju jedne civilizacije kao izrazito kompleksne strukture, skoro pa nemoguće izbjeći njene doticaje, prožimanja i utjecaje drugih kultura i civilizacija, što Institutu u ovom slučaju daje određenu širinu.

⁷ Više konkretnih podataka o historijatu, djelatnosti, istraživačkim aktivnostima, rukopisnoj građi i uposlenicima Orientalnog instituta može se naći u Monografiji orijentalnog instituta koju je Institut objavio u povodu 50. godišnjice od svoga utemeljenja, pa se preporučuje da se pogleda dotična monografija: *Orientalni institut u Sarajevu 1950.-2000.*, urednici Amir Ljubović i Lejla Gazić, Orientalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000.

Kao što je i predočeno, Orijentalni institut u Sarajevu kao jedno od svojih primarnih područja unutar kojeg vrši istraživanja podrazumijeva vrlo važan period historije Bosne i Hercegovine i regiona, period vladavine Osmanskog carstva. U ovom veoma dugom periodu izvršeni su izuzetno važni i krucijalni utjecaji na ovaj region, posebice na Bosnu, i to u svim kulturalnim i civilizacijskim kategorijama, od arhitekture, jezika, književnosti, umjetnosti, politike, pa sve do načina oblačenja, ishrane i bontona. Ovako intenzivan i snažan utjecaj nesumnjivo je bio veoma važan faktor u postepenom kreiranju identiteta u Bosni i Hercegovini, ali i šire, pa je utoliko i pojačana potreba za specijaliziranim ustanovama koje bi prvenstveno prikupljale, a potom i obrađivale i istraživale ogromnu kulturnomemorijsku građu preostalu iz navedenog perioda. Kada je u pitanju predmetni period kao i ogromna građa preostala iz njega, potreba i opravdanost institucije poput Orijentalnog instituta je višestruka.⁸ Jedan od osnovnih razloga jeste upravo objektivno i naučnoistraživačko prikazivanje, sistematiziranje, prezentiranje i tumačenje kako historijske, tako i književne i kulturne građe iz spomenutog vremena, te stavljanje naročitog akcenta na izučavanje posljedica tadašnjih kulturnohistorijskih tokova na današnje vrijeme, identitet Bosne i Hercegovine i njenih naroda. Ma koliko se kroz historiju nastojalo zanemariti, nipodaštavati, iskrivljavati i shodno vladajućim strukturama prikazivati dostignuća iz ovog perioda, niko ko ima razvijenu akademsku svijest i sklonost ka objektivnom sagledavanju stvari ne može poreći vremensko-prostornu činjenicu da se više od pet stotina godina na ovom tlu razvijala jedna veoma kompleksna i izvanredna kultura, niti je moguće Bosnu i Hercegovinu, a posebice bošnjački narod posmatrati izvan tog konteksta.⁹ Islamska kultura, vjekovima baštinjena

⁸ Budući da je ova tema izuzetno kompleksna, ovdje se samo djelimično osvrćemo na nju, dok šire elaboracije ostavljamo za posebnu studiju.

⁹ Ovdje bi trebalo ukazati na fenomen hrvatskog latiniteta i odnosa Hrvatske prema ovom dijelu vlastite historije i kulturnog pregalaštva. Hrvatska se s potpunim pravom ponosi bogatom latinističkom baštinom i smatra je neodvojivim dijelom vlastitog identiteta, ali i snažnom vezom sa zapadnoevropskim civilizacijskim krugom. Uslovno rečeni bosanski ili bošnjački "orijentalitet" kao vrlo kompleksan kulturnohistorijski fenomen, iako ima neke zajedničke karakteristike i zanimljive sličnosti sa hrvatskim latinitetom, implicira drugačije veze – veze Bosne i Bošnjaka sa islamskim civilizacijskim krugom, pa se svaki odnos prema ovome gradi sve u zavisnosti od toga sa kojeg se aspekta i iz koje pozicije pristupa ovom pitanju, ali ponekad, nažalost, i shodno dnevno-političkim kretanjima. Otuda, ne treba da čudi da se pojedini istraživači žele po svaku cijenu odreći ovog dijela naše historije i kulture, proglašavajući ga retrogradnim elementom u evropskom tkivu Bosne i Hercegovine i Bošnjaka.

na ovim prostorima, postala je jedan od konstruktivnih i konstitutivnih elemenata identiteta Bosne i Hercegovine i Bošnjaka i to nije uopće upitno.¹⁰ Objektivan, nepristran i slobodan pristup, bez utjecaja politike ili ideologije, pristup zasnovan na slobodnom promišljanju historijskih i književnih činjenica jedini su garant pravilnom tumačenju ovog neizbrisivog i neodvojivog dijela historije, kulture i identiteta Bosne i Hercegovine, a to je moguće ostvariti samo u neovisnoj naučnoistraživačkoj instituciji kakva Orijentalni institut nastoji da bude. Iz svega navedenog proizlazi da je Orijentalni institut u Sarajevu imao a i danas ima ulogu arhivara i interpretatora jednog veoma važnog dijela kulturnog i historijskog pamćenja Bosne i Hercegovine.

STRADANJE ORIJENTALNOG INSTITUTA U AGRESIJI NA BOSNU I HERCEGOVINU – PROSTOR TRAGEDIJE KOJI JE IZGUBIO SVOJE MJESTO

Tragičan čin, nezamisliv poslije strašnih događaja iz Drugog svjetskog rata, dogodio se 17. maja 1992. godine kada je Orijentalni institut u Sarajevu sa položaja Vojske Republike Srpske potpomognute Jugoslovenskom narodnom armijom, pogođen navođenom raketom i pri tom barbarskom aktu potpuno zapaljen i uništen. Sva navedena djela o kojima smo prethodno govorili, nastajala širom svijeta od 11. stoljeća do početka 20. i sačuvana tokom svih svjetskih ratova i različitih nesreća, nestala su u jednom danu. Svih 5263 kodeksa manuskripata na arapskom, turskom i perzijskom jeziku nestalo je u vatri i pretvoreno je u prah. Ono što dodatno usložnjava ionako veliku tragediju jeste to da su uz navedene rukopise u plamenu vatre nestali i kataloški listići i inventarne knjige sa popisom rukopisa. Jedino svjedočanstvo o postojanju rukopisa preostalo iz ove tragedije jesu naučni i stručni radovi nastali na osnovu tih rukopisa, te katalozi rukopisa iz pojedinih oblasti. Iako su u poslijeratnom periodu poduzete mnoge aktivnosti obnove arhivske građe Instituta, potpomognute raznovrsnim vladinim i nevladinim, stranim i domaćim institucijama, Orijentalni institut u Sarajevu, do dana današnjeg, 23 godine poslije tragedije, nije se u potpunosti oporavio. Za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu i opsade Sarajeva, nije bila nimalo neuobičajena praksa da se u zastrašujućim granatiranjima ubijaju civili i, što

¹⁰ Ni jedan identitet nema monolitnu i homogenu strukturu, pa tako ni identitet Bosne i Hercegovine i Bošnjaka nije izgrađen samo na gore spomenutim osnovama, niti iko ima isključivo pravo da to tvrdi. Ovo predstavlja jedan vrlo važan dio identiteta i njemu se treba posvetiti posebna pažnja.

planski što nasumično, ruše materijalni simboli. U bjesomučnom granatiranju Sarajeva, osim mnoštva stambenih i drugih objekata, stradale su sve važnije institucije ovoga grada od Nacionalne i univerzitetske biblioteke smještene u Vijećnici, Glavne Pošte, Predsjedništva, sportskih objekata poput Zetre, pa sve do vjerskih objekata i osnovnih škola. Ovo znači da Orijentalni institut nije bio nikakav izuzetak. Ono što prvenstveno privlači pažnju jeste da je Institut pogođen navođenom raketom što dodatno govori o eksplicitnim i planskim intencijama da se uništi jedna od institucija koja radi na čuvanju i kreiranju kulturnoga pamćenja. Bilo bi dakako jednako tragično da je Institut stradao i u nekom od nasumičnih granatiranja kakvih je također bilo u Sarajevu, ali tada bi čitava situacija poprimila ipak nešto drugačiji karakter. U tom bi slučaju, budući da je, makar na površinskom i formalnom planu izostala namjera (ako se uopće i može govoriti o izostanku namjere), Institut bio ustvari kolateralna šteta granatiranja, pa bi se u nekoj potencijalno drugačijoj budućnosti akteri uništenja mogli makar djelimično opravdavati da nisu imali namjeru intencionalno i planski uništavati kulturna dobra grada Sarajeva i njegove institucije od nacionalnog značaja. Sa eksplicitnom intencijom paljenja i uništenja Instituta, iskazanom kroz navođenje razorne rakete, te uz njegovo potpuno uništenje, čitava tragedija dobiva mnogo šira značenja i mnogo veću simboliku. Intencionalnim uništenjem, Institut postaje jedna u nizu iznimno važnih institucija kojima je bila planirana sudbina nestanka i potpunog poništenja. Budući da je Institut, kao što je već i naglašeno čuvar i prezenter neprocjenjivog kulturnog blaga, njegova tragedija je utoliko veća, jer sa njim nestaje i spomenuto blago i u isto vrijeme otežava se budući rad na kulturnom pamćenju. Tragedija Orijentalnog instituta u Sarajevu ovu instituciju baštine i kulturnog pamćenja izdvaja od drugih, njemu sličnih institucija u svijetu. Orijentalni institut, uz to što i dalje ostaje shvaćen kao ustanova pamćenja i baštine, jer činom njegovog fizičkog uništenja nije poništen njegov suštinski karakter, on postaje i vrlo važan simbol. Ovo znači da se od 1992. godine pa na ovamo, karakter ove institucije multiplicira, jer uz svoju konkretnu osobenost javne naučne ustanove, Institut dobiva i simboličko, potpuno novo značenje. Institucije, dakako, mogu biti i jesu simboli neovisno o tome jesu li ili nisu doživjeli tragediju, ali njihova simbolika ipak nije uvijek u prvom planu, niti isijava jednakim značenjem. I institucije sličnog karaktera koje nisu doživjele tragediju ne mogu prerasti u simbole sa svim onim značenjem koje jedna tragedija donosi u semantiku i semiotiku određene institucije kao što je to u slučaju Orijentalnog instituta u Sarajevu. Druge institucije mogu biti simboli neke druge vrste, ali im simbolika nije jednaka simbolici jednog

uništenog, a potom i iz pepela podignutog, i do kraja neoporavljenog instituta. Kao dio multiplicirane, nove prirode Instituta, u prvom redu treba naglasiti kako Orientalni institut, preko svoje tragedije, iz statusa ustanove pamćenja, u kojoj se obavljaju zadaci rada na pamćenju, i sam prerasta u *mjesto pamćenja* ili svojevrsan *mnemonički topos*, odnosno i sam kao objekat prelazi u pamćenje. On postaje svojevrsna figura kulturne memorije, jer u budućnosti svaki govor i svako sjećanje na Institut neće biti samo vezano uz njegov naučnoistraživački i arhivistički karakter, već nesumnjivo i govor i sjećanje na tragediju, paljevinu, zatiranje istine, odnosno agresiju na Bosnu i Hercegovinu, a u okviru toga i na njen glavni grad. U jednom smislu, ova osobenost Instituta može se čak posmatrati neovisno o njegovom prvobitnom karakteru i svrsi, jer se upravo zbog svoje snažne simbolike i semantike tragedije o Orientalnom institutu može govoriti a da se nužno ne obrazlaže njegov karakter naučne institucije. U prvom redu bi se Institut zbog svoje simbolike mogao povezati sa bilo kojom tragedijom u kojoj su stradavale knjige, od uništenja Aleksandrijske biblioteke, Španske inkvizicije, pa sve do nacističkog paljenja knjiga. Institut tako, uprkos svojoj minornosti u odnosu na velike svjetske biblioteke ili događaje koji svakako premašuju njegovu veličinu, svojom snažnom simbolikom ravnopravno participira u semiotici tragedije knjige i pisane riječi uopće. Kao što smo već napomenuli, u jednakoj mjeri u kojoj Institut predstavlja simbol, u toj mjeri on je i *mjesto pamćenja*. Mjesta pamćenja u prostoru i vremenu imaju zadatak da određenu prošlost dovedu u sadašnjost. To oprisućenje prošlosti događa se u prostoru posredstvom obezbjeđivača trajanja, a u vremenu posredstvom obezbjeđivača ponavljanja. I jedno i drugo su fundamentalni i istovremeno komplementarni oblici u kojima kolektivno i kulturno pamćenje, protežući se kroz generacije, može postati predmet individualnog iskustva i sjećanja. Dakle, kulturno pamćenje ne miruje samo u bibliotekama, muzejima i arhivima, već je ono usidreno i na određenim lokalitetima.¹¹ Ovaj dio kulturnog pamćenja nije mobilan nego imobilan. Upravo tragedija koja je zadesila Institut i priskrbila mu posebnu simboliku obezbjeđuje Institutu i status mjesta sjećanja. Ipak, Institut je vrlo specifično *mjesto sjećanja*, u određenoj mjeri drugačije od ostalih *mjesta sjećanja* i to iz više razloga. Ovdje bi iz poniznosti i poštovanja svakako trebalo naglasiti kako Institut nije *mjesto sjećanja* jednako *mjestima* na kojima su se desili užasni zločini nad ljudima, poput koncentracionih logora, gradova i *mjesta* potpuno uništenih u granatiranju, *mjesta* holokausta ili genocida, odnosno bilo kojeg prostora

¹¹ A. Assman, *Duga senka prošlosti*, 281-282.

gdje su masovno stradavali ljudi. Iako se ne može porediti strahota tragedije gubljenja ljudskih života i uništenja knjiga, to nimalo ne umanjuje tragediju koja je zadesila mnoge institucije kulturnog pamćenja, naročito, ako se uzme u obzir i činjenica da se stradanje Instituta desilo u Sarajevu, gradu koji je u modernoj historiji pretrpio najdužu opsadu i monstruoza granatiranja i ubijanja civila, te razaranja objekata svih vrsta i namjena. Orijentalni institut je dio jedne mnogo veće tragedije koja ima svoju posebnu simboliku i posebne semiotičke konotacije. Mjesta sjećanja su, sasvim logično, vezana za prostor, jer da bi postala to što jesu moraju biti negdje pozicionirana. Za razumijevanje Orijentalnog instituta kao mjesta sjećanja trebalo bi prvo razmotriti opoziciju prostor-mjesto. Kako to Assman obrazlaže, prostor je, naime, dimenzija koju ljudski istraživački i planerski duh premjerava, kartografiše, strukturira i modelira. Prostorom se može upravljati i raspolagati. Od njega treba nešto napraviti. Suprotnost apstraktnom prostoru kao dimenziji ljudskog planiranja i djelovanja obrazuju konkretna mjesta na kojima se nešto dešavalo. Uz mjesta, za razliku od prostora, prianjaju ljudske sudbine, iskustva, sjećanja koja se djelimično uz pomoć spomenika projektuju na njih.¹² Orijentalni institut je bio pozicioniran u određenom prostoru i imao je svoje konkretno mjesto na kojem se dogodila tragedija. Međutim, nakon tragedije Institut se više nikada nije nalazio na tom mjestu. Tragedija se desila u prostoru nekadašnjeg Instituta. Institut je nastavio sa radom ne tako dugo nakon tragedije, ali nikada više prostor gdje je nekada bio Institut i gdje se tragedija desila nije bio prostor Instituta. Svi prostori u kojima se Institut potom nalazio i dan-danas nalazi, nisu mjesta sjećanja, jer se u njima nije dogodila tragedija. Tako, ako bi danas neko želio posjetiti mjesto tragedije Orijentalnog instituta, želeći se prisjetiti ili upoznati sa tragedijom i to na način da upravo na mjestu gdje se ona nekada desila svjedoči i prisjeća se, a pri tome dođe u prostor sadašnjeg Instituta, ne bi to uspio, jer današnji prostor u kojem se nalazi Institut nije prostor tragedije. Ako bi, u suprotnom, otišao na pravu lokaciju gdje je nekada bio Institut, nastojeći da posjeti mjesto tragedije, našao bi potpuno novu zgradu sa potpuno izmijenjenom strukturom, novim prostorijama i drugačijom namjenom. Pri svemu tome, apsolutno ništa na tom mjestu ne podsjeća na Orijentalni institut, njegovo postojanje i stradanje. Na tom mjestu nema čak ni podsjetnika u vidu neke spomen ploče ili bilo kakvog natpisa koji bi kazivao i podsjećao na postojanje i stradanje Orijentalnog instituta. Ne samo da se u tom prostoru nalazi potpuno druga i drugačija institucija već je i fizička struktura tog

¹² A. Assman, *Duga senka prošlosti*, 283.

prostora izmijenjena i prilagođena namjeni nove ustanove. Ovo znači da je, ustvari, nemoguće sjećati se tragedije Orijeentalnog instituta, bivajući na mjestu gdje je on nekada bio, jer tog mjesta naprosto više nema. Sjećanje na stvarni prostor tragedije Orijeentalnog instituta danas istinski čuvaju samo živi istraživači i uposlenici Instituta koji su u njemu radili i obavljali svoje zadatke do tragedije, odnosno do maja 1992. godine, te neposredno nakon toga. Treba naglasiti da su ovi uposlenici u haosu brutalnog rata i razaranja uspjeli uz ogromne napore spasiti Orijeentalni institut od suštinskog i stvarnog nestajanja koje mu je nakon fizičkog uništenja po svojoj logici i slijedilo. Ovi ljudi su uprkos ratnim razaranja nastavili raditi naučnoistraživačke zadatke. Svaki dan pod kišom granata su dolazili na posao u zgradu Akademije nauka i umjetnosti BiH u koju je Institut izmješten, rizikujući svoje živote. Uz nadljudske napore, koji se u mirnodopskom kontekstu ne mogu niti predstaviti niti dovoljno dobro razumjeti, oni su iz pepela, sa samog zgarišta uzdigli Orijeentalni institut. Tim činom, ne samo da su pokazali humanizam i hrabrost već su sebi osigurali trajno mjesto kako u historiji odbrane Sarajeva, tako i u semiotici kulture Bosne i Hercegovine općenito, a Orijeentalnog instituta posebno. Njihovo pregalaštvo pokazalo je da, uprkos fizičkim ili materijalnim strahovitim uništenjima, ljudski duh, ali i kulturno pamćenje ne mogu se ubiti. Zato su ovi ljudi u suštini neodvojivi dio komemorativnog ili spomeničkog karaktera Orijeentalnog instituta, što znači da oni podsjećaju, kako na Institut i njegovu dugogodišnju naučnoistraživačku i baštinsku tradiciju, tako i na samu tragediju. Budući da ova elaboracija teži da bude svojevrsan spomen, na ovom mjestu osjećamo obavezu da iz poštovanja pojedinačno i poimenično spomenemo ove ljude.¹³ To su: Ahmed Aličić, Fehim Nametak, Esad Duraković, Lejla Gazić, Fazileta Hafizović, Hatidža Čar-Drnda, Amina Šiljak-Jesenković, Medžida Selmanović, Amina Kupusović, Mubera Bavčić, Zilha Muminović, Feriha Brčkalija i Šemsa Ramović.¹⁴ Dakle, spomenuti uposlenici Orijeentalnog instituta u svojim umovima imaju snažno sjećanje na mjesto stradanja Instituta i to sjećanje ne mogu suštinski prenijeti nikome drugom. Već sada, noviji uposlenici, a o široj javnosti bilo bi suludo govoriti,

¹³ Imena i ulogu spomenutih uposlenika Orijeentalnog instituta svjesno i s velikim poštovanjem stavljamo u glavni tekst, a ne u nizine fusnote. Ovim činom želimo iskazati svoju iskrenu zahvalnost i divljenje spomenutim istraživačkim radnicima.

¹⁴ Uz imena naučnih istraživača-svjedoka ne stavljamo akademske titule niti zvanja, iz prostog razloga što ne želimo da dođe do zabune po pitanju njihovih tadašnjih i aktuelnih zvanja. Navodeći imena i prezimena uposlenika koji su svjedočili tragediji i uz velike napore uspjeli održati Institut u funkciji, želimo ukazati na njihovu humanu stranu i hrabrost, a u tome titule nisu od presudnog značaja.

nemaju predodžbu o tome kako je izgledao Orijentalni institut niti viziju njegovog uništenja. Novi uposlenici su itekako svjesni tragedije i poštuju je, naročito sjećajući se i govoreći o njoj u vrijeme godišnjice, ali stvarna slika ne postoji u njihovim umovima, niti mogu da je vizualiziraju posredstvom spomen mjesta, jer spomen mjesto ne postoji. Ako velika snaga sjećanja živi upravo na mjestima, kakvo sjećanje i kojim intenzitetom može proizvesti Orijentalni institut ako nema lokaciju. Blijedi li, onda, tragedija Instituta poništenjem lokacije. Znajući sve ovo, Orijentalni institut bi se mogao shvatiti kao mjesto sjećanja samo u apstraktnom smislu, u smislu da se tragedija zaista dogodila i to u određenom prostoru u kojem je postojalo konkretno mjesto Instituta, ali pošto tog prostora više nema, Institut – onaj Institut koji je zapaljen – kao mjesto pamćenja ostaje egzistirati samo kao apstraktan pojam, i to, prvenstveno, u sjećanju uposlenika-svjedoka, a potom, mnogo slabije, i u sjećanju budućih generacija, s tim što je kod prvih sjećanje stvarno, a kod drugih naučeno ili posredovano.

Orijentalni institut u Sarajevu kao figura kulturne memorije bi se mogao promatrati i u kontekstu razumijevanja signifikantnih mjesta traume. Mjesta traume su mjesta progona, smaknuća, egzemplarnih patnji i uništenja koja u osnovi zrače normativnom snagom, nose obavezujuću poruku i utemeljuju negativna sjećanja. Za razliku od spomenika na neutralnom terenu i izgrađenih spomen-mjesta, mjesta traume su višeslojna, višeznačna, ispunjena različitim sjećanjima i tumačenjima. Kulturni imperativ je sjećanje na traumu, a time i konzervacija i muzealizacija traumatskih mjesta. Teoretičari kulturnog pamćenja poput Aleide Assman kada govore o traumatskim mjestima poseban naglasak stavljaju i uglavnom razmatraju mjesta velikih i masovnih stradanja ljudi, pri čemu se naročito koncentriraju na proučavanje koncentracionih logora i mjesta gdje su učinjeni zločini nad ljudima poput mučenja, silovanja i ubijanja. U kontekstu toga, ovi teoretičari uglavnom pažnju poklanjaju proučavanju holokausta i njegovog memorijskog aspekta, ali u isto vrijeme postavljaju veoma jake temelje za proučavanje traumatskih mjesta općenito.¹⁵ Iako su primarna traumatska mjesta upravo mjesta masovnog ubijanja i mučenja ljudi, postoji realna osnova da se i signifikantna uništenja institucija od nacionalnog značaja razumiju kao mjesta traume, odnosno da se njihovo uništenje percipira kao dio zločinačkog poduhvata poduzetog protiv jednog naroda. Dakako da ne mogu biti u jednakoj mjeri razumijevana jedna i druga traumatska mjesta ali, sasvim je racionalno pretpostaviti da jedna druge ne isključuju. Iako svaki uništeni

¹⁵ A. Assman, *Duga senka prošlosti*, 287-293.

objekat svjedoči o određenoj tragediji, ne predstavlja svaki i traumatsko mjesto. Da bi se jedan uništen objekat, u širem smislu, odnosno na društvenom nivou, shvatio kao traumatsko mjesto, on u prvom redu mora da ima određenu kulturalnu, nacionalnu, narodnu, ili religijsku važnost. Nadalje, status traumatskog mjesta jednom uništenom objektu ne priskrbljuje samo njegova važnost, već i nastojanje neprijateljske strane da njegovim uništenjem pokaže svoju silu, zatre instituciju od izuzetne važnosti i, u isto vrijeme, zastraši jedan narod, pred čijim očima ruši znakove njegovog identiteta. Upravo u proizvodnji straha, zbunjenosti, izgubljenosti i mogućnosti postepenog raspadanja identiteta, koje se ostvaruje kroz stvarno i simboličko rušenje njegovih znakova, i leži trauma jednog naroda. Tako su neka od posebnih traumatskih mjesta u BiH na kojima se nisu nužno desile i ljudske žrtve, naprimjer džamija Ferhadija u Banja Luci, koja je namjenski srušena dinamitom i to u uslovima u kojima nije bilo nikakvih uličnih borbi ili napada na taj grad, Stari most u Mostaru, kulturnohistorijski spomenik i simbol povezivanja ljudi još od 16. vijeka, koji je srušen pred licem svjetske javnosti, i to uz prijenos uživo, sarajevska Vijećnica u kojoj je bila Nacionalna i univerzitetska biblioteka koja je spaljena u jednom mahu, džamija Aladža u Foči itd. Svi navedeni kulturnohistorijski objekti ili institucije optrajavali su stoljećima i predstavljali su materijalne, stvarne i konkretne pokazatelje i znakove identiteta i trajanja naroda, a uništeni su u samo nekoliko trenutaka. Njihovo rušenje sigurno je proizvelo enorman i nezamisliv strah kod građana koji su tome svjedočili i nepovratno je u njih urezalo traumatu. Orijentalni institut sa svojim stradanjem također može da predstavlja traumatsko mjesto i mogao bi se shvatiti kao jedan u nizu bolnih udaraca na kulturu i historiju Sarajeva i BiH. Poput ostalih traumatskih mjesta kojih u Sarajevu i BiH ima mnogo, Institut i njegova tragedija normiraju i obavezuju buduće generacije, te nameću imperativ sjećanja na njih. Osim informativne vrijednosti koju posreduju spomenici, muzeji i dokumentacione institucije, od historijskih pozornica uništenja očekuje se da zahvaljujući čulnom utisku pojačaju doživljaj. Čulna konkretizacija i afektivna obojenost treba da prodube čisto kognitivno poimanje nekadašnjeg događaja. Teoretičari kulturnog pamćenja ovu osobenost traumatskih mjesta nazivaju *antejskom magijom*. Antejska magija je usidrena u autentičnosti koja se pripisuje historijskoj pozornici.¹⁶ U kontekstu Orijentalnog instituta spomenutu afektivnost je veoma teško ostvariti, jer kao što je naglašeno, fizička pozornica uništenja Instituta izgubila je svoje mjesto. Autentičnost događaja nije upitna, ali

¹⁶ A. Assman, *Duga senka prošlosti*, 289-290.

je sačuvana, osim u sjećanjima, jedino na snimcima tadašnje televizije. Svako poimanje tragedije uništenja Orientalnog instituta ne događa se s obzirom na konkretan i stvaran sadašnji prostor gdje se tragedija desila i to u jednom smislu izuzetno otežava održavanje sjećanja na Institut, te rekonstruira sliku Instituta kao figure pamćenja u umovima recipijentata. Ono što je ostalo potpuno nepromijenjeno u odnosu na Institut iz vremena tragedije jeste ime Orientalnog instituta. I dan-danas ova institucija nosi isto ime kao i u vremenu kada je utemeljena 1950. godine, kao i u vremenu tragedije. Upravo zbog ove činjenice može se reći da je ime, odnosno naziv prerastao samog sebe i postao svojevrsan spomenik ili spomen-obilježje koje u sebi susukira svu tragediju koja se desila, te na najjasniji i najbolji način aktivira i prenosi sjećanje na nju. Naziv Orientalnog instituta može se smatrati jedinom čulnom konkretizacijom koja može, neovisno o godišnjicama, gdje se svakako i intencionalno govori o Institutu, da afektira i podstiče recipijente na tragediju koja se desila. Promijeni li, kojim slučajem, u nekoj hipotetičkoj, zamišljenoj situaciji, Institut ime, s tom promjenom nestat će i posljednji konkretni podsjetnik na tragediju. Ostat će, svakako, arhivski televizijski zapisi, svojevrsne monografije sa tekstualnim i vizuelnim podsjetnicima, neko vrijeme živjet će i nekadašnji radnici-svjedoci, no naposljetku, pamćenje će se svesti na nove generacije koje neće imati ni vizuelno ni na licu mjesta stečeno, već “naučeno sjećanje”.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Za razliku od simboličkih konstrukcija smisla kakvi su muzeji i spomenici, pamćenje mjesta je nejedinstveno i nesvodljivo složeno. Njegovu složenost sačinjavaju različiti afekti usidreni na istom mjestu. Na ovim mjestima, stupa se u jedan međusvijet; niti je moguće osloniti se na magiju autentičnog mjesta, niti se mjesto može simboličkim prijenosom u cijelosti konfiskovati.¹⁷ Kao i na spomen-mjestima ili muzejima, i u Orientalnom institutu djeluju profesionalni radnici na sjećanju, s tim što ovi drugi dijele sličan dvojni karakter kao i Institut. Oni su, naime, u isto vrijeme i radnici na prezentaciji kulturalnog pamćenja i rekonstrukciji identiteta jednog društva, što je iskazano kroz njihov naučni rad, ali i nosioci i prenosioci sjećanja na tragediju Orientalnog instituta, te interpretatori njegove simbolike. Kada je u pitanju druga vrsta sjećanja, sjećanje na tragediju, primat u svakom slučaju imaju živi radnici-svjedoci koji u eksplicitnom obliku čuvaju slike tragedije. Iako je nemoguće

¹⁷ A. Assman, *Duga senka prošlosti*, 292.

u potpunosti prenijeti ova sjećanja budućim generacijama, ovi radnici su najpozvaniji da govore i pišu o tragediji, te tako u nasljeđe ostave sjećanje na nju budućim uposlenicima koji imaju težak zadatak da, uz svu svijest o krhkosti simbolike, te u nedostatku materijalnih pokazatelja, prenose i interpretiraju ova sjećanja. Zato su, kada su u pitanju traumatska mjesta, a u slučaju Orientalnog instituta naročito, godišnjice izuzetno važne. Godišnjice koje dolaze poslije traumatskih događaja imaju složenu funkciju. One modeliraju traumu kanalizirajući tugu. Pored značenja koje se tiče prošlosti, one imaju i zadatak usmjeren ka budućnosti. One stabilizuju sjećanje posredstvom manje ili više pravilnih ponavljanja koja nude smisao i identitet, odnosno obavezuju buduće generacije na određeni oblik postupanja u budućnosti.¹⁸ Aktivisti pamćenja Orientalnog instituta, od kojih u prvom redu mislimo na žive radnike-svjedoke, a potom, naravno, i na ostale uposlenike i saradnike, preko odgovarajućih diskursa treba da vode brigu da sjećanje na Orientalni institut i njegovu tragediju bude primljeno u dugotrajno pamćenje. Sa smjenom generacija, izmjenom iskustvenog pamćenja, posrednim ili naučenim pamćenjem, koje se prenosi medijskim, putem, bilo o kojem mediju da je riječ, dinamika sjećanja se nesumnjivo mijenja. Uz pomoć godišnjica sjećanje se uvijek iznova može aktivirati i obnoviti. U ovom složenom procesu vrlo važno individualno sjećanje se preobražava u kolektivnu komemoraciju što znači da su godišnjice veoma značajne tačke presjeka individualnog i kolektivnog pamćenja. Upravo zato, ne transformirajući povijesnu činjenicu stradanja Orientalnog instituta u mit, na skupovima i godišnjicama kao performativnim oblicima ponovnog donošenja i obnavljanja, treba u isto vrijeme, promovirati osobenost Orientalnog instituta kao ustanove pamćenja, ali i njegovati i čuvati svekoliku simboliku njegovog stradanja.

ORIENTAL INSTITUTE IN SARAJEVO AS A GUARDIAN OF CULTURAL MEMORY – FROM INSTITUTION OF HERITAGE TO MNEMONIC SYMBOL

Summary

Oriental Institute in Sarajevo is a research institution with a long tradition of research, presentation and archiving of manuscripts in the Oriental-Islamic languages, with particular interest of history and culture of Bosnia and Herzegovina during the Ottoman Empire

¹⁸ A. Assman, *Duga senka prošlosti*, 299.

rule. His field of activity is very broad and ranges from historical, political, ideological, religious, social, literary and linguistic, all the way up to the artistic themes. This paper aims emphasizing and presenting the Oriental Institute in Sarajevo as an institution of cultural and historical heritage. We believe that the Institute can rightly bear the title of the *institution of memory*, because his primary mission is keeping and archiving written material in the Oriental-Islamic languages, and interpretation and presentation of the former to the scientific and general public. In this way the Institute is undoubtedly involved in the preservation and creation of cultural memory and the construction of identity of Bosnia and Herzegovina and its people. Special attention is paid to the semantics and semiotics of tragedy of the Oriental Institute, and to the position of the Institute in general semiosphere of suffering in Sarajevo during the aggression on Bosnia and Herzegovina. We tried to offer the interpretation of the symbolism of the tragedy of Oriental Institute, and underline the importance of keeping the memories of this tragedy.

Key words: Cultural memory, institutions of heritage, Oriental institute in Sarajevo, tragedy, semiotics.